

PERIFRAZIŠKAI SUDARYTI LIETUVIŲ IR LATVIŲ VEIKSMAŽODINIAI FRAZEOLOGIZMAI

Lilija KUDIRKIENĖ

Kalbant apie frazeologizacijos procesą, ligi šiol daugiausia buvo nagrinėta frazeologizmų kilmė – šaltiniai, iš kurių ilgainiui frazeologizmai išsirutuliojo (žr. L.P. Smito, A. Kunino darbus¹). Nors pastebėta, kad posakis virsta frazeologizmu, ėmus jį visuotinai vartoti perkeltine reikšme, į pačius reikšmės perkėlimo būdus dėmesio kreipta labai nedaug. Nebandant tų būdų diferencijuoti, reikšmės perkėlimas dažniausiai tiesiog vadinamas metaforizacija (B. Larinas, V. Telija, V. Nikitinas, iš dalies V. Žukovas) arba skiriamas dvejopas reikšmės perkėlimas – metaforinis ir metoniminis (A. Kuninas, I. Černyševa², B. Kalinauskas). Tiesa, vienas kitas tyrinėtojas mini, kad frazeologizmai yra tropinės kilmės (E. Emirova, Z. Valiusinskaja-Donskova) arba teigia frazeologizmus kilus iš metaforų bei palyginimų (A. Fiodorovas). Tačiau visų apsiribojama tik iliustracijomis, specialių tyrinėjimų tuo klausimu nėra. Beje, kai kurie frazeologai (pvz., A. Molotkovas) apskritai neigia, kad frazeologizmo reikšmę galima traktuoti kaip perkeltinę homoniminio laisvojo žodžių junginio atžvilgiu.

Kaip rodo lietuvių ir latvių kalbos frazeologinė medžiaga³, frazeologizmo reikšmė gali būti tropinės ir netropinės kilmės⁴. Veiksmažodinei frazeologijai⁵ (kaip ir apskritai frazeologijai) būdingiausias metaforinis reikšmės perkėlimas, bet jis anaiptol ne vienintelis. Šnekamojoje ir raštų kalboje funkcionuoja daug metoniminių, perifraziinių frazeologizmų, frazeologizmų, kurių pagrindinė darybinė priemonė

¹ Л. П. Смит, Фразеология английского языка, М., 1959; А. В. Кунин, Фразеология современного английского языка, М., 1972; А. В. Кунин, Пути образования фразеологических единиц, „Иностранные языки в школе“, 1971, № 1, p. 8–21.

² I. Černyševa skiria dar trečią frazeologizavimo būdą – reikšmės išplėtimą (*расширение значения*).

³ Lietuviški frazeologizmai rinkti iš tautosakos, grožinės literatūros, publicistikos ir šnekamosios kalbos, latviški – iš tautosakos, grožinės literatūros ir publicistikos.

⁴ Čia visur kalbama tik apie tuos frazeologizmus, kurių reikšmę iš dabartinės kalbos pozicijų galima motyvuoti.

⁵ Veiksmažodiniais laikysime tokius frazeologizmus, kurie turi veiksmažodinio žodžių junginio formą ir semantiškai bei sintaksiškai funkcionuoja kaip veiksmažodis.

yra hiperbolė, litotė, ironija; pastarieji trys tropai frazeologizmuose dažnai jungiasi su kitomis darybinėmis priemonėmis, paprastai su metafora⁶.

Perifrazinis frazeologizmas nesiremia reiškinių lyginimu (kaip metaforinis), nekeičia vieno reiškinių kitu iš besisijančių sferų (kaip metoniminis), o yra sudarytas, skaidant denotatą, iškeliant atskirus jo paties aspektus. Taigi atramos taško ieškoma nebe analogiškose ar kaip nors susijusiose situacijose, o toje pačioje, reiškiamojoje, situacijoje, ją detalizuojant ar reziumuojant, patikslinant, persakant kitaip, paminint jos atributus, nurodant požymius, aplinkybes, atskleidžiant padarinius ir t. t. ar pagaliau užšifruojant panašiai, kaip užmenama mįslė.

Perifraziškai sudaryti frazeologizmai analitiškesni, negu metaforiniai, metoniminiai ar hiperboliniai.

Pagal frazeologizmo⁷ ir juo reiškiamos sąvokos (designato) kiekybinį santykį perifraziniai frazeologizmai dvejoji:

- a) frazeologizmas išreiškia visą denotato apimtį:
- b) frazeologizmas išreiškia denotato apimties dalį.

Perifraziniai frazeologizmai, kuriais pasakoma visa reiškiamosios sąvokos apimtis, naujo vaizdo paprastai nekuria, tik išskaido tą patį (turima galvoje, kad konkretų veiksmą reiškiantys žodžiai susiję su tam tikru vaizdu), todėl mažiau ekspresyviūs. Šie frazeologizmai rodo veiksmo eigą, atskleidžia procesą: *palenkti kojas [prie kėdės]* „atsisėsti“, *lenkti kelius* „klauptis“, *[par]dėstyti letenas* „[par]eiti“, *susikeisti (persimesti) žodžiais* „1. pasikalbėti, 2. susibarti“, *prisikimšti (prisipilti) pilvą* „privalgyti“, *[per]leisti (pravaryti) per grobus (vidurius; per gerklę, kakarinę, kosereį)* „[pra]valgyti; pragerti“, *vedžioti plunksną* „rašyti“, *lipti į kojas* „stotis (gulėjus)“, *laikytis ant kojų* „nustovėti“, *išnešioti ant kojų (kojomis, ant nagų, nagomis)* „išstrypti, iškapstyti“; *locīt ceļus* ‘lankstyti kelius’⁸ „klauptis“, *mērot kājām* ‘matuoti kojomis’ „citi“, *laist āderi vaļā* ‘paleisti (atverti) gyslą’ „skersti“, *pārmīt vārdus* ‘sukeisti žodžius’ „pasikalbėti“, *pielikt (piekraut, piestampāt) vēderu* ‘priedėti (prikrauti, prikimšti) pilvą’ „privalgyti“, *dzīt māgā* ‘varyti į skrandį’, *locīt iekšā* ‘lankstyti vidun’ „valgyti“, *celties kājās* ‘keltis į kojas’ „stotis (sėdėjus)“, *turētīs kājās* ‘laikytis kojose’ „nustovėti“;

detalizuoja veiksmą: *lieti ašaras* „verkti“, *traukti (plēsti) dūmā* „rūkyti“, *īeiti metuosna* „suaugti“, *īšeiti iš metū* „pasidaryti per senam“, *baigti (nubaiginėti) metus (dienas)* „[nu]karšti“, *eiti ugnimi (dūmais)* „degti“, *perkelti į popierių (ant drobės)*

⁶ Apskritai, darybiniu atžvilgiu „grynų“ frazeologizmų nėra daug, ir tokiais atvejais, kai „pagalbinė“ darybinė priemonė yra paveikusi ne atskirą frazeologizmo komponentą, o įsipyntusi į visą frazeologizmo audinį – į vaizdą, frazeologizmų skirstymas į metaforinius, metoniminius, perifrazinius, hiperbolinius ir t. t. yra šiek tiek sąlygiškas.

⁷ Čia turima galvoje tik žodinė frazeologizmo išraiška.

⁸ Po latviško frazeologizmo pateikiamas pažodinis jo vertimas.

„aprašyti (nutapyti)“; *birdināt (liet) asaras* ‘birinti (lieti) ašaras’ „verkti“, *raut (vilkt) dūmu* ‘traukti dūmą’ „rūkyti“, *[pie]likt (piespert) uguni [klāt]* ‘ pridėti (prikišti) [artyn] ugnį’ „padegti“;

komentuoja, reziumuoja veiksmą: *padaryti (gauti) galą* „nužudyti (žūti)“, *atimti gyvastį (sveikatą)* „nužudyti (suluošinti)“, *eiti kūnan* „tukti, tukinti“, *eiti (bėgti; varyti) iš kūno* „liesėti (liesinti)“, *pavirsti į peleną* „sudegti“; *dabūt galu* ‘gauti galą’ „žūti“, *pataisīt par mironi* ‘padaryti numirėliu’ „nužudyti“, *pataisīt muguru mikstu (zilu)* ‘padaryti nugarą minkštą (mėlyną)’ „primušti“, *tukšot pudeli* ‘tuštinti butelį’ „gerti (svaigalus)“.

Kur kas įvairesni, sudėtingesni ir vaizdingesni yra antrieji perifraziškai sudaryti frazeologizmai, pasaką dalį reiškiamosios sąvokos apimties. Jie iškelia ir apibendrina kurį nors denotato aspektą.

Daug yra frazeologizmų, kuriuose apibendrintas koks reiškiamosios sąvokos (šiuo atveju – veiksmo ar būsenos) požymis, tikras, galimas ar tariamas, išsivaizduotas, net prasimanytas:

„gyventi, būti gyvam“: *minti (trempti) dobilą (dobilieną)* – taigi vaikščioti; *vilkt dvasū (garu)* ‘traukti kvapą (dvasią)’ – taigi kvėpuoti;

„nebeįgyventi, numirti“: *ne[be]minti dobilo (žolyno)* – taigi nebevaikščioti, *nuspirti nagines (šliures), nukratyti klumpes, padžiauti pančėkas* – nebereikalauti apavo, t.y. taip pat nebevaikščioti, *patiesti (pastatyti, užversti) kojas (kepšes, kanopas)* – taigi gulėti, *padėti (palikti) šaukštą, atsisakyti nuo šaukšto* – taigi nebevalgyti, *išleisti paskutinį kvapą* – taigi nustoti kvėpavus; *atstiept kājas (kepas, ėpas, kelles)* ‘patempti kojas (letenas)’, *atmest (atstiept) kededes* ‘atmesti (patempti) kepšes’, *izstiept visas četras* ‘ištiesti visas keturias’⁹ – taigi gulėti, *nolikt karoti (kelli)* ‘padėti šaukštą’ – taigi nebevalgyti, *aizvērt acis [uz mūžu (uz mūža dusu)]* ‘užmerkti akis [amžiams (amžinam miegui)]’ – taigi nebematyti, *palikt aukstam* ‘pasidaryti šaltam’ – taigi sustingti;

„nužudyti“: *pataisīt mēmu* ‘padaryti nebylų’ – taigi padaryti, kad nebekalbėtų, *pataisīt aukstu* ‘padaryti šaltą’ – taigi padaryti, kad sustingtų.

Čia gali būti minimi ir veiksmai, būsenai būdingi atributai: „numarinti“ – *uždegti žvakę*, „paleisti elgetom“ – *užkarti (užkabinti) krepšį ant kaklo, paleisti su terbomis*, „elgetauti“ – *eiti su krepšiais (maišeliu, lazda)*, „pasenti“ – *įkibti į lazdą*; „parduoti (būti parduotam) iš varžytynių“ – *laist (nākt) zem āmura* ‘leisti (eiti) po plaktuku’; gali atsispindėti papročiai ir buities realijos: „būti nuotakai“ – *sėdėti po didžiuoju langu*, „likti netekėjus“ – *sunešioti (parnešioti, pinti) žilą kasą* (čia, matyt, žila kasa yra tartum priešprieša ištekJusios moters atributo – nuometo, kuris tą kasą nuo žmonių akių paslepia), „numirti, būti numi-

⁹ Taip sakoma ir apie žmogų.

rusiam (t. y. pašarvotam)“ – at[si]gulti (gulėti) ant lentos, atsukti kojas (lete-
nas, padus, kulnis) į duris; „ištekėti“ – tikt zem aubes 'patekti, įsigauti po kepurėle'
(kepurėlė – ištekėjusių galvos apdangalas), „palaidoti“ – aiznest ar kājām pa
priekšu 'nunešti kojomis į priekį' ir t. t.

Kartais frazeologizme apibendrinama denotatė – veiksmo – dalis, be ku-
rios tas veiksmas neįmanomas, kuri yra tartum būtina to veiksmo sąlyga: „lankytis
(paprastai – ko nors prašant)“ – varstyti duris, minti slenkstį, „nepaeiti“ – ne-
pakelti kojų, „mušti, smogti“ – pakelti ranką, „nevalgyti“ – neimti į burną, „ty-
lėti, nieko nepasakyti“ – nepraverti burnos, „užmigti“ – sudėti akis; „mušti,
smogti“ – pacelt roku 'pakelti ranką', „gerti“ – likt pie mutes 'dėti prie bur-
nos', „valgyti“ – likt uz zoba 'dėti ant danties', „nevalgyti“ – neņemt mutē 'ne-
imti į burną', „prakalbėti, sakyti ką nors“ – pavērt (atvērt, attaisīt, atdarīt, at-
plest) muti 'praverti (atverti, atidaryti, išžioti) burną', „mokėti (pinigus)“ – attai-
sīt (atarīt) maku 'atidaryti piniginę' ir t. t.

Dar kiti perifraziniai frazeologizmai atsiradę, apibendrinant, suvisuotinant
reiškiamojo veiksmo ar būsenos padarinius (taip pat, kaip ir požymius, – tikrus,
galimus ar įsivaizduotus). Apibendrinami padariniai gali būti labai įvairaus po-
būdžio. Tai ypač gerai matyti, greta sustačius vienos kurios tematinės grupės fra-
zeologizmus (pvz., „numirti, numarinti, nužudyti“):

nebeegzistuoti šiame pasaulyje (paprastai čia atsispindi tikėjimai, religinė
pasaulėžiūra): *atsisveikinti (atsiskirti) su šiuo pasauliu, apleisti šį pasaulį (šią ašarų
pakalnę); izskriet no pasaules 'išbėgti iš pasaulio', teikt pasaulei ardievas 'sakyti
pasauliui sudie', atvadīties no šīs pasaules 'atsisveikinti su šiuo pasauliu', aiziet no
šīs bēdu ielejas, 'išeiti iš šios vargų pakalnės';*

persikelti į kitą pasaulį (atsispindi tikėjimai, religinė pasaulėžiūra): *eiti (ke-
liauti) namo (į tėvynę), eiti (važiuoti, keliauti, atsidurti; pasiųsti) pas Abraomą,
pasiųsti pas protėvius, išvaryti į antrą pusę, pasiųsti į rojų (į pragarą); aiziet uz aiz-
sauli (uz viņu sauli) 'nueiti į aną pasaulį', aiziet pie tēviem 'nueiti pas protėvius',
noiet dieva priekšā 'nueiti į dievo akivaizdą', aizbraukt uz elli 'nuvažiuoti į pragarą',
nobraukt ellē 'nuvažiuoti į pragarą';*

atsiskirti nuo nematerialaus savo „antrininko“ (atsispindi religinė pasaulėžiū-
ra): *atiduoti dievui (velniui) vėlę (sielą); atdot dievam (velnam) dvēseli 'atiduoti
dievui (velniui) sielą';*

būti palaidotam (dažnai atsispindi vietos realijos): *nueiti (nuvaryti) į kapus,
eiti (važiuoti) į kalniuką, paguldyti žemelėn, līsti (važiuoti, patekti) po velėna, līsti
į molyņę (žvyrynuķą), eiti į vyšnyņą, važiuoti po pušele (po topoliais), eiti po gandro
lizdu; aiziet (noiet; iedzīt, ieģrūst) kapā 'nueiti (įvaryti, įģrūsti) į kapą', gulties
zemes klēpī 'gultis į žemės glėbį', iet pie māla 'eiti pas molį'.*

Kiti padarinių apibendrinimo pavyzdžiai:

„elgetauti, bastytis be vietos: *šunis lodyti, kapoti šunims blakstienas, kirsti šunims per blakstienas, šunims apykakles [botagu] matuoti* (su metafora) – t.y. gintis nuo šunų, *svetimas klenges čiupinėti, svetimų durų klenges dildyti* (su metonimija) – t. y. vaikščioti po žmones;

„vesti, būti vedusiam“: *sumesti (suglausti) skudurus (škurlius) [i krūvą], suleisti [i krūvą] laukus* – t.y. turėti bendrą turtą, *dalytis guoliu, dalytis viena pagalve, gyventi po vienu stogu* – t.y. kartu gyventi;

„kalėti, įkalinti“: *atsisėsti už groių (krotų), veizėti per akėčias* (metafora: grotos – akėčios) – t.y. būti nelaisvam, uždarytam patalpoje; *atsisėsti (atsidurti, sėdėti) ant duonos ir vandens (ant sausų kruopų)* – t.y. gauti prastą maistą; labai panašaus aspekto yra ir ironiški pasakymai *ragauti valdiškos duonos, turėti gatavą duoną*, taip pat latvių *noklūt (ieklūt) valsts (kroņa) maizē* ‘patekti į valstybės (valdišios) duoną; *iesėdināt brīvā maizē* ‘pasodinti į nemokamą duoną’; *neredzēt gaismas* ‘nematyti šviesos’, *noklūt aiz restēm* ‘patekti už groių’ – t.y. būti uždarytam patalpoje, nelaisvam.

Taip sudaryti ir kai kurie eufemizmai: *lesinti žuvėdras, šerti žuvis* „vemti (jūroje)“; *barot kaijas (mencas)* ‘šerti žuvėdras (menkes)’ „vemti (jūroje)“.

Neretai tas padarinių apibendrinimas nuspalvintas humoro ar ironijos: *lįsti į kirmkalnį* „numirti“, *gyventi su slieku, pūsti per velėną, gerti midų pas Abraomą*¹⁰ „būti mirusiam“, kai kada vartojama tautosakos leksika: *atsidurti slieku karalystėj, aiziet uz kukaiņu valsti* ‘nueiti į vabzdžių karalystę’, „numirti“, *tapt vēžiem par valdnieku* ‘pasidaryti vėžių valdovu’ „nuskešti“; kai kurių frazeologizmų išraiškoje matyti tam tikra analogija su tautosakos įvaizdžiais: *kliūti karaliui i žentus* „eiti į kariuomenę“¹¹.

Nemaža frazeologizmų yra sudaryta, apibendrinant reiškiamosios sąvokos (veiksmo, būsenos) regimąjį vaizdą, išorinį išpūdį: *nesikelti nuo patalo* „sirgti“, *pastatyti prie sienos* „nušauti, sušaudyti“, *išlėkti (išplėskėti) i orą (i padanges)* „sprogti, būti susprogdintam“, *išnešti i padanges* „susprogdinti“, *sėdėti prie knygų, gulėti ant knygų* „daug skaityti, mokyti“ (kaip matyti, kai kur nevengta ir hiperbolinio perdėjimo), *vesti prie altoriaus* „vesti (vyrui žmoną)“, *stoti prie altoriaus* „tuoktis“, *kilnoti taurelę* „gerti (svaigalus)“; *likties gultā* ‘gultis į lovą’ „apsirgti“,

¹⁰ Gera dalis ir anksčiau minėtų mirties temos frazeologizmų (žr. p. 42) vartojami su šikokia tokia ironija, tik ji nėra išreikšta leksinėmis priemonėmis.

¹¹ Plg.: numiręs – *vėlių žentelis* (Lietuviškos dainos. Užrašė Antanas Juška, V., 1954, III, Nr. 1196, 1198 ir kt.), paskendęs – *marelių žentelis* (ten pat, II, Nr. 1003), kareivis – *karaliaus tarnelis* (Ožkabalių dainos. Surinko d-ras J. Basanavičius, Shenandoah, Pa, 1902, Nr. CCLII), ir tokį dainos fragmentą: „*Augino tėvelis | Vienturtį sūnelį, | O augindamas dūmojo | i žentus išleisti. ! i žentus išleido – | i vaiską pateko* (Lietuviškos dainos, III, Nr. 1128).

gulties zārkā 'gultis į karstą' „numirti“, *likt pie sienas* 'dėti prie sienos' „nušauti, sušaudyti“, *likt šautenes (stobra) galā* 'dėti prie šautuvo (vamzdžio) galo' „nušauti“, *spert gaisā* 'išspirti į orą' „susprogdinti“, *vest pie altāra* 'vesti prie altoriaus' „vesti (vyrui žmoną)“, *cilāt pudelī* 'kilnoti butelį' „gerti (svaigalus)“.

Bene dažniausiai taip sudaromi darbo temos frazeologizmai: *stoti į vagą* „arti“, *eiti (vaikščioti) paskui plūgą (akécias)* „arti (akėti)“, *sekioti paskui [ilgą] uodegą* „ganyti“, *kilnoti lopetą* „kasti (žemę)“, *čiupinēti arklā (plūgā, dalgī)* „arti (piauti)“, *tūrēti kočiuokā* „rašyti, raštininkauti“; *iet arklam pakā* 'eiti paskui arklą (plūgą)' „arti“. Patogu taip sakyti ir eufemistiniu tikslu: *laikyti prie savęs (prie motinos)* „žindyti (kūdikį)“.

Čia norėta parodyti ryškiausias perifraziinių frazeologizmų darybos tendencijas; be abejo, jų yra daugiau, iškeliami bei apibendrinama vis kitokių aspektų. Be to, kaip pradžioje minėta, įsijungusios kitos darybinės priemonės (metafora, ironija...) frazeologizmo vaizdą padaro itin sudėtingą, kartais net gali frazeologizmą nuvesti į kitą darybinį tipą.

ПЕРИФРАЗИЧЕСКИЕ ГЛАГОЛЬНЫЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ ЛИТОВСКОГО И ЛАТЫШСКОГО ЯЗЫКОВ

Резюме

В статье рассматриваются глагольные фразеологизмы литовского и латышского языков, построенные по принципу перифразы — одной из разновидностей тропов. Часть этих фразеологизмов иносказательно выражает свой денотат — действие или состояние, описывая, комментируя процесс действия, разбивая образ на части (имеется в виду, что понятие конкретного действия сопровождается определенным образ). Большая же часть перифразических фразеологизмов построена путем выделения и обобщения какого-либо аспекта денотата, признака (настоящего, действительного или воображаемого, мнимого), внешнего впечатления (зримого образа), результата и т. п.